

MAVZU: UNLI TOVUSHLAR VA HARFLAR.

YUSUPOVA ODINAXON MUHAMADALIEVNA

Andijon viloyati marhamat tumani

10-sonli umumiy

o'rtta ta'lim maktabining

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Unli tovushlar - og'iz va bug'iz bushlig'ida hech qanday to'siqqa uchramay hosil bo'ladigan, tarkibi ovozdin iborat (shovqin deyarli ishtirok etmaydigan) tovushlar. Har bir til o'ziga xos unlilar tizimiga ega. Tildagi unlilar tizimi vokalizm (lot. vocalis — unli tovush) deyiladi. Unli tovushlar soni turli tillarda turlichadir. Mas, hozirgi o'zbek adabiy tilida Unli tovushlar 6 ta bulsa, boshqa turkiy tillarda 8 ta, 10 ta va undan ham ortiqdir. Bu miqdor rus tilida 5 tani, fransuz tilida esa 18 tani tashkil etadi.

Unli tovushlar bir necha jihatdan tasnif etiladi. Bu tasniflarning o'zbek tilidagi 6 ta unli fonema (i, e, a, o, u, o') misolida ko'rib chiqish mumkin. Unlilar dastlab tilning harakati va labning holati (ishtiroki) nuqtai nazaridan turlarga ajratiladi. Tilning harakatida 2 hodisa farqlanadi: tilning yotiq (yonlama) harakati; tilning tik (vertikal) harakati. Tilning yotiq (yonlama) harakatida hosil bo'lish o'rniga ko'ra unlilar 2 turga bo'linadi: tiloldi (yoki old qator) unlilari — i, e, a hamda tilorqa (yoki orqa qator) unlilari — o, u, o'. Tilning tik harakatiga ko'ra Unli tovushlar 3 turga bo'linadi: yuqori ko'tarilish unlilari (i, u), o'rtta ko'tarilish unlilari (e, o'), quyi ko'tarilish unlilari (a, o).

Labning holati (ishtiroki)ga ko'ra unlilar 2 ga bo'linadi: lablangan unlilar (u, o') va lablanmagan unlilar (i, e, a, o). Lablangan unlilar talaffuz qilingan vaqtda lablar faol ishtirok etadi: lab cho'chchayib, oldinga chiqadi, dumaloq shakl oladi. Lablanmagan unlilar talaffuzida lablar ishtirok etmaydi yoki lablar ishtiroki passiv bo'ladi.

Tovushning hosil bo'lishida ketadigan vaqtning miqdoriga ko'ra Unli tovushlar 2 turga bo'linadi: cho'ziq unli; qisqa unli. Cho'ziq unli davomli (cho'ziq) talaffuz etiladigan Unli tovushlardir. Bunday tovushlar ko'pincha ma'no farqlash uchun xizmat qiladi. Bu hodisa turkiy tillarning ba'zilarida, shuningdek, ayrim o'zbek shevalarida uchraydi. Masalan, turkman tilida ach (qornim och) va ach (eshikni och), bar (menda bor) va bar (ishga bor), at (nom, ism) va at (yilqi) va boshqa Qisqa unlilar talaffuziga cho'ziq unliga nisbatan oz vaqt ketadi.

KALIT SO'ZLAR: Lablangan unlilar, Unli tovushlar, tovushlar, Cho'ziq unli, Qisqa unlilar, Tilning yotiq (yonlama), turkiy tillarda, vokalizm.

Tovush murakkab tushuncha bo'lgani uchun boshlang'ich sinflarda unga ta'rif berilmaydi. SHunga qaramay, bolalarda tovush haqida to'g'ri ilmiy tasavvur amaliy mashqlar yordamida hosil qilinadi. Bunda yetakchi usul so'zdagi tovushlarning talaffuzi hamda so'zning leksik ma'nosi so'zdagi tovushlarning tarkibiga bog'liqligi ustida kuzatish xisoblanadi. Masalan, aka, uka, ona, ota, kul, gul kabi bir unli yoki bir undosh bilan farqlanadigan so'zlar har xil leksik ma'noni ifodalaydi.

So'zning tovush tarkibi ustida ishlash savod o'rgatish davridanoq boshlanadi. Bolalar bu davrda talaffuz qilingan yoki eshitilgan so'z tovushlardan tuzilishini bilib oladilar. Ular so'zni tovush tomonidan tahlil qilishga o'rganadilar, ya'ni so'zni bo'g'inlarga bo'ladilar, so'zdagi tovushlarni tartibi bilan aytadilar. Bunda tovush tomondan tahlilni .harf tomondan

tahlil bilan aralashtirmaslikka alohida ahamiyat beriladi. Masalan, ko‘l so‘zida k, o‘, l tovushlari, tindi so‘zida t,i,n,d,i tovushlari borligini aytishlari zarur.

So‘zning tovush tarkibini to‘g‘ri tasavvur etish undagi harflarni tushurib qoldirmay yoki o‘rnini almashtirmay yozish malakasini shakllantirish uchun ham, so‘zni to‘g‘ri talaffuz qilish uchun ham katta ahamiyatga ega. Shuning uchun savod o‘rgatishdan so‘ng ham, so‘zni tovush tomondan tahlil qilish mashqlari yordamida so‘zdagi tovushlar tarkibini aniqlash ko‘nikmasini takomillashtirish ustida ishlab borish zarur.

Ma‘lumki, nutq tovushlari ikki katta guruhga bo‘linadi: unli tovushlar va undosh tovushlar. Buni o‘quvchilarga tushuntirishda quyidagi belgilari hisobga olinadi: 1) talaffuz qilinish usuli (unli tovush talaffuz qilinganda, havo oqimi og‘iz bo‘shlig‘idan erkin rashvishda o‘tadi, undosh tovush talaffuz qilinganda, havo og‘iz bo‘shlig‘ida to‘siqqa uchraydi); 2) ovoz va shovqinning ishtiroki (unli tovushlar faqat ovozdan iborat, undosh tovushlar talaffuz qilinganda shovqin eshitiladi, ba‘zan shovqin va qisman ovoz eshitiladi); 3) bo‘g‘in hosil qilish xususiyati (unli tovushlar bo‘g‘in hosil qiladi, undosh tovushlar bo‘g‘in hosil qilmaydi.

O‘quvchilar bu belgilarni yodlab olishlariga yo‘l qo‘ymaslik, aksicha, 1-sinfdanoq bolalarda tovushni talaffuz qilganda, ovoz yoki shovqin eshitilganda nutq organlarining vaziyatini kuzatish ko‘nikmasini o‘stirib borish lozim. Bunday kuzatishlar IV sinfda davom ettiriladi va umumlashtiriladi. Tovushlarni o‘zlashtirishga bunday yondashish, unli va undosh tovushlarni puxta o‘zlashtirishga imkon berishi bilan birga, o‘quvchilarning aqliy qobiliyatini o‘stirish vazifasini ham bajaradi; xususan, bolalar kuzatilgai hodisaning bir necha belgilarin taqqoslashga, umumlashtirishga o‘rganadilar.

O‘zbek tili yozuvi tovush yozuvi hisoblanadi, chunki tovush yozuvda harflar bilan ifodalanadi. 1- sinf o‘quvchilari quyidagilarni bilib olishlari lozim: tovushni talaffuz qilamiz va eshitamiz; harfni ko‘ramiz, o‘qiymiz va yozamiz; harf—tovushning yozuvda ifodalanadigan belgisi. O‘quvchilar ko‘pincha tovush bilan harfni aralashtirib, xatoga yul qo‘yadilar.

O‘quvchilarda grafik malakani shakllantirish uchun ular quyidagilarni bilishlari zarur: 1) bir undosh harf yozuvda ikki undosh tovushni ifodalashi mumkin (masalan, maktab so‘zidagi b harfi p tovushini, maktabim so‘zidagi b harfi b tovushini ifodalaydi); 2) jo‘ja, jajji so‘zlaridagi j (j_{ch}) tovushi (jarangli, portlovchi) ham, jurnal, jirafa so‘zlaridagi j tovushi (jarangli, sirg‘aluvchi) ham bitta j harfi bilan ifodalanadi; 3) tong, keng so‘zlaridagi uchinchi jarangli undosh tovush ng ikki harf birikmasi ng bilan ifodalanadi 4) sh ch harf birikmalari ham birtovushni ifodalaydi: shamol choy. Jarangli va jarangsiz undosh tovushlar. ularning yozuvda ifodalanishi. O‘quvchilarga jarangli va jarangsiz undosh undoshlar ham tovushlar talaffuzini kuza- tishga asoslanib tanishtiriladi. Bunda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar ajratiladi,

Kuzatishda o‘quvchilar faol qatnashishi va ularga jufti bor jarangli undosh bilan jarangsiz undoshlarni ajratish qanchalik muhim ekanini yaqqol ko‘rsatish uchun faqat bitta undosh tovush bilan farqlanadigan baqir — paqir, gul — kul, dil — til, zina — sina, joy— choy kabi so‘zlardagi tovushlarni taqqoslash maqsadga muvofiq.. Bunda o‘qituvchi o‘quvchilar diqqatini b-p, v-f, g-k, d-t, z-s, j-ch tovushlari biri jarangli, ikkinchisi jarangsiz undoshdan iborat tovush juftlarini hosil qilishiga qaratadi, ularning talaffuzidagi farqni amaliy tushuntiradi (jarangli undosh tovushlarda shovqin va qisman ovoz qatnashadi, jarangsiz undoshlarda esa faqat (shovqin eshntila-di); doskaga stunidagicha ezib k.uayadn:

jufti bor jarangli undoshlar: b, v, g, d, z, j, e,t, g;

jufti bor jarangsiz undoshlar: p, f, k, t, s, ch, sh, x.

Jufti yuk. jarangli va jufti yuk. jarangsiz undoshlar bilan ham o‘quvchilar har xil fonetik sharoitda tovushlarni talaffuz qilishni kuzatish jarayonida tanishtiriladi. Buning uchun o‘quvchilar so‘z oxirida yoki unli tovushdan oldin kelgan kul, bilim, otam, olmos; quyon, bino;

fabrika; tong, singal; quy, kiyik kabi suzlardagi jarangli undoshning talaffuzini taqqoslaydilar va l, m, n, r, ng,y jarangli undosh tovushlar talaffuz qilinganda, ovoz va shovqin eshutilishini, ya'ni jarangli undosh tovush ekanini, bularning jarangsiz jufti yuligini (jufti yo'q jarangli undosh tovush ekanini) bilib oladilar. Xuddi shunga o'xshash usulda o'quvchilar q, h undoshlari talaffuz qilinganda, faqat shovqin eshutilishini, jarangsiz undosh tovush ekanini, jarangli jufti yo'qligini (jufti yo'q jarangsiz undosh tovush ekanini) bilib oladilar. Kuzatish natijasi quyidagicha ko'rinishda doskaga yoziladi (yoki kartonda tayyorlangan ko'rsatma ko'satiladi).

jufti yo'q, jarangli undoshlar: l, m, n, r, ng,y;

jufti yo'q jarangsiz undoshlar: q,h

Bolalar jufti yo'q jarangli undosh tovush so'zning oxirida kslganda ham alfavitdagi xuddi shu harf yozilishini, ya'ni talaffuzi doim yozilishiga mos kelishini bilib olishlari etarli. Jufti bor jarangli undosh tovushlar shz oxirida qolganda, bunday moslik bo'lmaydi, ya'ni ko'pincha uning jarangsiz jufti talaffuz qilinadi (maktab, ozot, is kabi). Bunday so'zlar o'zbek tilida ko'p bo'lgan uchun I sinfdanoq o'quvchilarni ularning ayrimlar bilan tanishtirish zaruriyati tug'iladi. Dasturga ko'ra, I sinf o'quvchilari b va d jarangli undoshi so'z oxirida kelganda, uning jarangsiz jufti p va t talaffuz qilinishi bilan va bunday so'zlarning yozilishini qanday tekshirish bilan tanishtiradi.

Ularning talaffuzi va yozilishini tekshirishda fonetikaga asoslaniladi. O'quvchilar fonetik bilimlariga asoslangan holda, jufti bor jarangli undoshlarning yozilishini quyidagicha tushuntiradilar: «Kitob so'zi oxirida jufti bor undosh tovushni eshityapman, shuning uchun so'zni tekshirish kerak. SHu undoshdan keyin unli tovush eshitaladigan so'z tanlayman: kitobi. Kitobi so'zida b tovushi eshityapti, shuning uchun kitob so'zida b harfini yozaman».

Bunday muhokama yuritish uchun o'quvchilar quyidagi bilim va ko'nikmalarni egallashlari kerak:

1. Jufti bor jarangli va jarangsiz undosh tovushlarni ajratish.
2. So'z oxirida kelgan jufti bor jarangli undosh tovushning jarangsiz jufti eshutilishi, shuning uchun bunday so'zlarni tekshirish kerakligini bilish.
3. Undosh tovush unli tovushdan oldin kelganda boshqa tovush bilan almashmasligini bilish. Undosh tovushdan so'ng unli tovush kelgan so'z tekshiruvchi so'z bo'la olishini bilish.
4. Tekshiruvchi va tekshiriluvchi so'zdagi undosh harfni taqqoslash (kitobi - kitob, maqsadi-maqсад-maqсадga).

SHunday qilib, o'quvchilar qanday so'zlar tekshirishni talab qilishi va uning sababini, qanday so'zlar tekshiruvchi so'z hisoblanadi va nima uchunligini bilishlari zarur.

O'qituvchi (qanday so'zlar tekshirishni talab qilishini tushuntirish uchun jufti bor jarangli va jarangsiz undosh tovushi bo'lgan so'zlar ustida kuzatish o'tkazadi: maktabim — maktab, Umida — Umid, xat, qop, eg kabi. O'quvchilar yozilishi talaffuzidan farq kiladigan so'zlarni va so'zdagi jarangsiz undosh tovush o'ziga mos harf bilan ifodalanishini taqqoslash bilan so'zning oxirida jufti bor undosh tovush kelsa, u so'z tekshirishni talab qilishiga ishonadilar. Ikkinchidan, tekshirishga tayangan holda, yozishga imkoniyat yaratish uchun o'quvchilar tekshiruvchi so'zni tekshiriladigan so'zdan doim oldin yozadilar: avlodi — avlod, asbobi — asbob.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 4- sinfi uchun darslik / R. Ikromova [va boshq.]. 8-nashri. — Toshkent: „O'qituvchi“ NMIU, 2017. — 192 b
2. https://uz.wikipedia.org/wiki/Unli_tovushlar
3. <https://fayllar.org/mavzu-tovushlar-va-harflar.html>
4. <https://goaravetisyan.ru/uz/daite-harakteristiku-soglasnym-i-glasnym-zvukam-glasnye-i-soglasnye>.